

GORDIJNZWAMMEN ZOEKEN BIJ WINTERSWIJK

Nico Dam

Cortinarius-werkgroep 'Zinziberatus'

Hooischelf 13, 6581 SL Malden

Dam, N. 2009. A *Cortinarius* foray near Winterswijk. *Coolia* 52(4): 190–197.

This is a report of an excursion organised by the *Cortinarius* study group 'Zinziberatus' in the neighbourhood of Winterswijk (in the very east of the province of Gelderland). Three roadsides planted with trees and one forest on calcareous soil were inventorised, resulting in a grand total of 26 species of *Cortinarius* (table 1). Three collections are described and illustrated, two of which are new for The Netherlands (*C. cephalixus* and *C. melanotus*) and the third one is spectacular in its own right (*C. cedretorum* ss. Jeppesen & Frøslev, 1999).

Al te veel activiteiten ontplooit de gordijnzwammenwerkgroep 'Zinziberatus' niet, maar eens per jaar is er een excursie die speciaal op Gordijnzwammen gericht is. Dit jaar was de omgeving van Winterswijk het doel: op 26 oktober 2008 zouden we per fiets langs de Wooldse wegbermen trekken. De weersvoorspelling was ronduit slecht, maar toch vertrokken we, negen deelnemers, onder gunstig gesternte. Er was namelijk al een veelbelovende voorexkursie geweest. Twee weken eerder had het jubileum-evenement van de NMV plaatsgevonden, op landgoed Hoekelum bij Ede. Hermien Wassink was een van degenen die daar paddenstoelen voor verzameld had, en zij was "even bij Winterswijk wezen shoppen". Nu weet iedereen dat Hermien eigenlijk alleen naar korstzwammen kijkt. Toch lagen er in het aardappelkistje met snel verzamelde 'echte' paddenstoelen een Gordijnzwam die in ons land uitgestorven werd geacht, en een andere die überhaupt nog nooit eerder in Nederland gevonden was. Je moet er maar oog voor hebben!

De vindplaatsen waren ongeveer bekend, dus we besloten beide soorten tijdens de Zinziberatus-excursie terug te vinden. Dat lukte prima, waarover hieronder meer.

Vanaf station Winterswijk vertrokken we, op de fiets en met lekker

Figuur 1. Kaartje met de gevolgde fietsroute en de ligging van de drie besproken gebieden. De bebouwde kom van Winterswijk ligt linksboven.

Tabel 1. Totaallijst van de Gordijnzwammen die tijdens de Zinziberatus-excursie bij Winterswijk op 26-X-2008 gevonden werden. PP = Plekenpol, HH = Hijinkhoekweg, S = Steengroeveweg, WW = Willinks Weust; x = aanwezig, 0 = cf; * = zie tekst

Cortinarius	PP	HH	S	WW	NL naam
alboviolaceus		x			Lila gordijnzwam
anomalus		x		x	Vaaggegordelde gordijnzwam
atrocoeruleus	x				
bivelus	0				Gegordelde beukengordijnzwam
casimiri	x		x	x	Grootsporige gordijnzwam
causticus	x	x			Berijpte galgordijnzwam
cedretorum*		x			Paradijsgordijnzwam
cephalixus*		x			
conicus	x				
erythrinus		x			Lilastelige gordijnzwam
glaucopus (glaucopus)		x			
hinnuleus	x				Muffe gordijnzwam
incisus ss. lat.	x				Streephoedgordijnzwam
infractus		x	x	x	Olijfkleurige gordijnzwam
melanotus*			x		
miraculosus			x		Roodvezelgordijnzwam
obtus	x				Jodoformgordijnzwam
paleaceus	x		x		Gewone pelargoniumgordijnzwam
parvannulatus		x			Cederhoutgordijnzwam
rufoolivaceus			x		
saniosus		x			Bleke geelvezelgordijnzwam
subbalaustinus		x			Roodbruine gordijnzwam
talus (ss. CFP)		x	x		
terpsichores				x	
uraceus		0			Aangebrande gordijnzwam
violaceus				x	Violette gordijnzwam

weer. Eerst naar Plekenpol, toen naar de Hijinkhoekweg, vervolgens wegens ongebruikelijk snel rondtollende horlogewijzers zonder verdere omwegen naar de Steengroeveweg, en vandaar door de gutsende regen terug naar het station. Zie het kaartje (Figuur 1) voor de route; volgens mij is het in ieder jaargetijde een leuke fietstocht. De halteplaatsen worden hieronder besproken. Een totaalijst van alle tijdens deze excursie gevonden Gordijnzwammen staat in Tabel 1. Alles bij elkaar 26 soorten, waaronder een aantal spektakelsoorten; een nieuw couplet voor de Ode aan de Achterhoek (Arnolds & Keizer, 2001).

1. Plekenpol

Aan het eind van de Mr. ten Houtenlaan ligt het landhuis Plekenpol. De berm van het laatste deel van de toegangsweg is beplant met eiken, en die berm was het eerste excursiedoel. Er groeien een stuk of vijf verschillende stekelzwammen en het is dan ook een NEM-meetpunt. Ook bij onze excursie vormden stekelzwammen de hoofdmoot (drie soorten). Gordijnzwammen waren er ook, maar die gaven vooral aanleiding tot discussie. *Cortinarius incisus* ss. lat., daar is het uiteindelijk maar bij gebleven. Maar wat die soort ss. str. nu precies inhoudt? We hebben er nog geen goed beeld van.

2. Hijinkhoekweg

Het noordelijke deel van de Hijinkhoekweg, een lindenlaan, genoot al enige faam als betrouwbare vindplaats van *Tricholoma atrosquamosum* (Zwartschubbige ridderzwam; Rode Lijst 2008: Ernstig Bedreigd) en als minder betrouwbare maar wel enige vindplaats in

Nederland van *Cortinarius prasinus*. Bovendien had Hermien er tijdens haar voorexcursie *Cortinarius cephalixus* gevonden, een primeur voor ons land, en nog een andere spannende *Phlegmacium* die voor de tentoonstelling de naam “*Cortinarius olearioides*” gekregen had, en dat zou ook al een nieuwe soort voor ons land zijn. We werden niet teleurgesteld. Het begon met *C. glaucopus*, en toen “*C. olearioides*” en toen *C. cephalixus* en toen..., enz. enz.; een waar gordijnfeestijn.

Over de namen voor de vermeende nieuwe soorten voor ons land bleek nog wel het een en ander te zeggen. Laten we beginnen met *Cortinarius cephalixus*; zie het kader en Figuur 2 voor een beschrijving van onze collectie. De nomenclatuur rond *C. cephalixus* is verwarrend, en ik wil er hier eigenlijk niet al te diep op ingaan. Ik denk dat de gangbare opvatting van *C. cephalixus* goed is vastgelegd door de opvattingen van de “Flore Analytique” (Kühner & Romagnesi, 1953) en van Moser (1960, 1983), maar ook Lange’s *C. olidus* slaat uitstekend op onze paddenstoel (Lange, 1940). Storend is wel dat Kühner & Romagnesi (in de addenda van de heruitgave van 1984) van mening zijn dat Moser *C. cephalixus* verkeerd geïnterpreteerd heeft, dat Moser vindt dat Lange’s *C. olidus* niet hetzelfde is als zijn *C. cephalixus* en dat Lange *C. olidus* sowieso geïntroduceerd heeft omdat de naam *C. cephalixus* op een heel andere paddenstoel betrekking zou hebben. Voor alle opvattingen is wat te zeggen. Omdat ik denk dat onze paddenstoel met alle genoemde boeken niettemin als *C. cephalixus* uit zou sleutelen, omdat alle genoemde opvattingen niet in flagrante tegenspraak met Fries’ oorspronkelijke beschrijving zijn (Fries, 1838) en omdat *C. cephalixus* dan de oudst beschikbare naam is, heb ik er voor gekozen die naam te gebruiken.

Voor de in eerste instantie “*Cortinarius olearioides*” gedoopte soort zijn de problemen van een andere orde. De combinatie van verzadigde kleuren, knollige steelbasis en bloedrode KOH-reactie op de hoed (zie kader en Figuur 3 voor beschrijving) is karakteristiek voor een subgroep van een stuk of 20 soorten uit *Cortinarius* ondergeslacht *Phlegmacium* die wel *Fulvi* (CFP = Brandrud et al., 1990–) of *Orichalcei* (Moser, 1983) genoemd worden. Bij veel van die soorten verandert de pigmentsamenstelling als de vruchtlichamen ouder worden, al dan niet onder invloed van blootstelling aan licht. Hierdoor kunnen verschillende stadia van een en dezelfde soort er volslagen anders uitzien, en dat heeft de uniformiteit van de soortopvattingen in die groep geen goed gedaan, om het maar eens voorzichtig uit te drukken. Ik wil u de vreselijke verhalen van m’n worstelingen met de diverse sleutels maar besparen, en relatief snel naar een conclusie toewerken.

Cortinarius cephalixus Fr.

Hoed tot 75 mm diameter, vlak gewelfd met neergebogen rand; oppervlak kleverig indien vers, bij volgroeide exemplaren opgebroken in zeer talrijke maar kleine aangedrukte schubjes, kleur bruingeel, de schubjes ietsje bruiner; niet hygroom. Lamellen eerst beige, later bruin. Steel vrij fors, tot 75 mm lang, 15 mm dik aan de top en naar de basis knotsvormig gezwollen tot bijna dubbel zo dik; bleek, met opvallend velum dat bruinig gele banden en zigzagzones op het onderste deel vormt. Geur opdringerig, maar moeilijk te omschrijven, voor mijn neus een mengeling van boter en vers gemaaid gras.

Sporen 9–11 × 5,5–6 µm, lengte/breedte-verhouding (Q) 1,65–1,95, slank amandelvormig in zij aanzicht; duidelijk wrattig (vaak wat minder duidelijk aan de top), geelbruin. Geen cystiden. Basidiën 4-sporig, met basale gesp; necropigment geel. (Microscopie in 5% KOH). Vindplaats: In de berm van de Hijinkhoekweg, onder linde, in overigens open terrein.

Figuur 2. *Cortinarius cephalixus*. a) Vruchtlichamen in de berm van de Hijinkhoekweg; b) sporen (maatstreepje = 10 µm).

Om te beginnen moest ik de naam *C. olearioides* al weer snel laten vallen, al was daar wel enig gemor door andere deelnemers aan de excursie voor nodig. Bij deze soort zouden de jonge lamellen (was)geel moeten zijn, zonder de groenige tint die bij jonge exemplaren van onze collectie duidelijk aanwezig was. Met de sleutel van Jeppesen & Frøslev (1999) kom je voor onze collectie uit op *C. cedretorum* Maire en ook de bijbehorende foto en beschrijving, incl. biotoop, passen wonderwel op ons materiaal.

Vervolgens bleek dat ik dit verhaal een maandje eerder had moeten schrijven. Inmiddels was namelijk de nieuwe “Funga Nordica” (Knudsen & Vesterholt, 2008) gearriveerd, en die werpt een rookgordijn op. De *Phlegmacium*-sleutel in dat boek is geschreven door dezelfde Jeppesen & Frøslev als hierboven genoemd, aangevuld met Tor-Erik Brandrud van de “*Cortinarius* Flora Photographica” (CFP). Volgens hen zou *C. cedretorum* eigenlijk een soort van naaldbos zijn, met duidelijk grotere sporen dan die van onze collectie. De opvatting van *C. cedretorum* uit het Deense verhaal van 1999 zou volgens de “Funga Nordica” (FN) feitelijk *C. caesiولاتens* Bidaud & Reumaux genoemd moeten worden. In de “Atlas des Cortinaires” staat een mooie plaat van die soort (Bidaud et al., 2004; pl. 522), gemakshalve naast een afbeelding van *C. cedretorum*. Beide soorten zijn wat mij betreft niet te onderscheiden, ook qua microscopie. Zo er al een verschil is, zit dat in de sporen, die (volgens de auteurs van de naam zelf) bij *C. caesiولاتens* nog een slag groter zijn dan bij *C. cedretorum*. De auteurs van de *Phlegmacium*-sleutel in FN kennen aan *C. caesiولاتens* echter aanzienlijk kleinere sporen toe, $9,5\text{--}11,5 \times 5,5\text{--}7\text{ }\mu\text{m}$ (tegenover $10,5\text{--}15 \times 8,5\text{--}9,5\text{ }\mu\text{m}$ volgens Bidaud & Reumaux). Daarmee past *C. caesiولاتens* sensu FN weliswaar prachtig op onze collectie en op de Deense vondsten van wat toen *C. cedretorum* werd genoemd (Jeppesen & Frøslev, 1999), maar niet

Cortinarius cedretorum R. Maire ss. Frøslev & Jeppesen (1999)

Hoed tot 150 mm diameter, volwassen exemplaren min of meer vlak met een iets ingedeukt centrum, rand eerst ingerold; oppervlak slijmerig, (vrijwel) zonder wittige velumresten; kleur eerst gelig-groenig, maar snel vrij donker warm oranjebruin verkleurend vanuit het centrum (tegen licht beschutte plekken, bijv. onder vastgekleefd blad, blijven lang geel); niet hygroom. Lamellen groenig grijs bij heel jonge exemplaren, spoedig wasgeel en daarna roestbruin. Steel vrij plomp, tot 60 mm lang, tot 20 mm dik aan de top, basis met zwak gerande knol tot 30 mm; oppervlak droog, bleek gelig, met veel cortinadraden en zwavelgeel velum op de rand van de knol. Vlees wittig of bleek gelig, wat intenser in de steelbasis; sommige exemplaren met een violette tint in de steeltop. Geur onopvallend, wat zoetig. Met 5% KOH wordt de hoedhuid onmiddellijk donker bloedrood, het vlees in de hoed wordt langzaam rose.

Sporen 10–11 × 6–6,5 µm, lengte/breedte-verhouding (Q) 1,60–1,80, amandelvormig in zij aanzicht en vaak met papillate top; grof wrattig maar de papil is vrijwel glad, kleur nogal donker bruin. Geen cystiden. Basidiën 4-sporig, met basale gesp; necropigment grijsig of grijsgelig. (Microscopie in 5% KOH). Vindplaatsen: In de berm van de Hijinkhoekweg, onder linde, in overigens open terrein; in de berm van de Steengroeveweg naast de oude groeve, onder diverse loofbomen, tamelijk beschut.

meer op de oorspronkelijke beschrijving van *C. caesiolatus*! [Dit laatste zou strikt genomen geen bezwaar hoeven te zijn, als bijvoorbeeld uit nieuw onderzoek van het typemateriaal gebleken zou zijn dat de Franse auteurs zich in de sporenmaat vergist hadden. Maar dat valt uit de tekst in FN niet af te leiden.]

Wat nu? Gegeven de hierboven geschetste verwarring over wat er onder de diverse soorten verstaan moet worden, lijkt het me het beste om onze collectie maar gewoon "*Cortinarius*

Figuur 3. *Cortinarius cedretorum*. a) Vruchtlichamen in de berm van de Steengroeveweg; b) sporen (maatstreefje = 10 µm).

cedretorum ss. Jeppesen & Frøslev 1999” te noemen; de beschrijving daarvan past in ieder geval uitstekend bij ons materiaal.

Twee vragen staan nu nog open. Komt de in het Overzicht (Arnolds et al. 1995) als *C. cedretorum* opgenomen soort ook inderdaad met de hier beschreven collectie overeen? En is de eerder langs de Hijinkhoekweg gevonden en door mij als *C. prasinus* (ss. CFP) gedetermineerde collectie niet ook eigenlijk *C. cedretorum* geweest? Op beide vragen hoop ik later nog eens in te kunnen gaan. Hoe dan ook, *C. cedretorum* heeft als Nederlandse naam Paradijsgordijnzwam meegekregen, maar gezien mijn ervaring met de FN zou ik daar liever Rookgordijnzwam van maken.

3. Steengroeveweg

Ten noorden van de oude steengroeve loopt de Steengroeveweg, aan beide zijden geflankeerd door statige beuken en eiken. Tussen weg en groeve is een smalle, diepe greppel gegraven, waardoor kalkrijk water dat op gezette tijden vanuit de verlaten groeve omhooggepompt wordt, wordt afgevoerd. De berm geniet onder mycologen enige faam. Het is, om bij het thema van deze excursie te blijven, de enige plek in ons land waar *Cortinarius rufoolivaceus* (Figuur 4) gevonden is, en die was ook tijdens onze excursie aanwezig, zelfs op verschillende plekken. Ook de hierboven al besproken *C. cedretorum* werd hier gevonden (Figuur 3), waardoor er nu opeens twee groeiplaatsen van die soort in ons land zijn. De klapper van vandaag was echter wat minder fel gekleurd: een groepje tamelijk kleine bruinig-olijfgroenige gordijnzwammen met een droge, wat viltige hoed (zie kader en Figuur 5). Dat beeld deed ons in het veld al aan de sectie *Leprocye* denken, maar geen van de soorten daarin was ooit in Nederland gevonden. En enige behoedzaamheid leek hier op z'n plaats. Eén van die *Leprocye*-soorten, *Cortinarius venetus*, wordt af en toe namelijk wel eens voor ons land gemeld, maar dat blijkt dan zonder uitzondering om *C. olivaceofuscus* (Haagbeukgordijnzwam) te gaan. De hoop was dat het dit keer echt eens *C. venetus* zou zijn. Ook nu bleek die hoop

Figuur 4. *Cortinarius rufoolivaceus*, hier in een bosrand in de Franse Jura, op kalkbodem.

Cortinarius melanotus Kalchbr.

Hoed tot 50 mm diameter, eerst convex, later onregelmatig; oppervlak droog, fijn maar dicht vezelig schubbig en daardoor wat ruw aanvoelend; kleur overwegend gelig bruin met een olijzweem, de schubjes zijn duidelijk donkerder; niet hygroom. Lamellen olijfbuin, snede bleker en geler indien jong. Steel tot 80 mm lang en tot 11 mm dik, wat onregelmatig maar overal ongeveer even dik; oppervlak droog, zwavelgeel maar met olijfbuin velum dat een ringzone vormt, met daaronder vezels. Vlees groenig geel, sterk fluorescerend (zie tekst). Geur vrij sterk, naar peterselie.

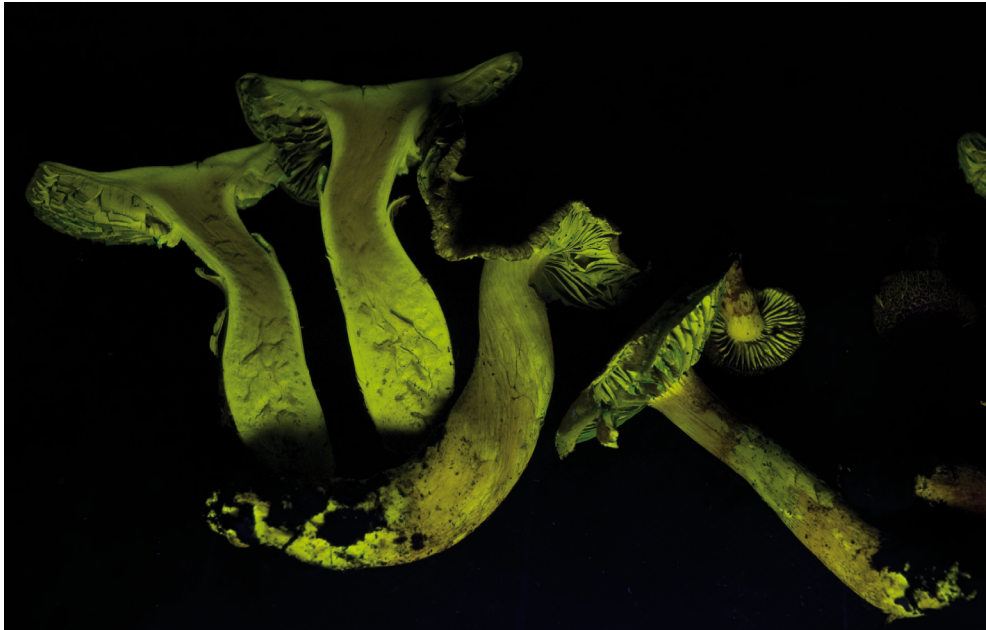
Sporen $6,8-7,5 \times 5,3-5,7 \mu\text{m}$, lengte/breedte-verhouding (Q) 1,20-1,35, breed ellipsoïd; vrij grof wrattig, bruin. Hoedhuid bestaat uit bruingele liggende hyfen met her en der plukjes omhoogbuigende hyfen die wat donkerder en olijfgrijs zijn. Geen cystiden. Basidiën 4-sporig, met basale gesp; necropigment onopvallend groenig geel. (Microscopie in 5% KOH). Vindplaats: In de berm van de Steengroeveweg naast de oude groeve, onder beuk, tamelijk beschut.

Figuur 5. *Cortinarius melanotus*. a) Vruchtlichamen in de berm van de Steengroeveweg; b) sporen (maatstreepje = 10 μm).

weer ijdel, maar in dit geval was de realiteit zelfs nog wat spectaculairder dan de droom. Onze vondst (zie kader en foto's) had alle karakteristieke kenmerken van *Cortinarius melanotus*, een andere soort uit die *Leprocycbe*-groep. Goede veldkenmerken van deze soort zijn de olijftint in het hele vruchtlichaam, fijne zwartige vezelschubjes op de hele hoed en een peterseliegeurtje. Het pigment in deze paddenstoel heeft de eigenschap sterk groenig geel te fluoresceren als je het bestraalt met (op zichzelf onzichtbare) ultraviolette straling ("black light"). De bijgaande foto (Figuur 6) is gemaakt in een donkere kamer, waarbij de paddenstoelen belicht werden met een postzegelcontrolelamp (golflengte ongeveer 380 nm, dus blauwer dan het menselijk oog kan zien). Als je je ogen even aan het donker laat wennen is de groenig gele fluorescentie uitstekend met het blote oog te zien. De foto geeft een goed beeld van wat we "life" ook gezien hebben, ook al is het niet onmogelijk dat de camera anders op UV reageert dan ons oog.

Figuur 6. *Cortinarius melanotus*, gefotografeerd in het licht van een ultravioletlamp. De straling van de lamp is zelf onzichtbaar voor het menselijk oog, maar ze wordt geabsorbeerd door het pigment in deze paddenstoelen, dat vervolgens geelgroen fluoresceert.

Hiermee wil ik dit verslag van de gordijnzwammenexcursie bij Winterswijk afsluiten. De andere paarse, blauwe, rode, gele, bruine en witte gordijnzwammen die we ook nog gezien hebben (zie Tabel 1) laat ik dus onbesproken. Naar verwachting krijgt u deze herfst weer een kans op spektakel, bij de volgende Zinziberatus-excursie, op 4 oktober.

Literatuur

- Arnolds, E. & Keizer, P.-J. 2001. Ode aan de Achterhoek. *Coolia* 44: 69–91.
- Arnolds, E. Kuyper, Th.W. & Noordeloos, M.E. 1995. Overzicht van de Paddestoelen in Nederland. Uitgave NMV.
- Arnolds, E. & Veerkamp, M. 2008. Basisrapport Rode Lijst Paddenstoelen. Uitgave NMV.
- Bidaud, A. et al., 2004. Atlas des Cortinaires, pars XIV. Éd. FMDS, Marlioz, F.
- Brandrud, T.E. et al. 1990–. *Cortinarius* Flora Photographica, Vol. 1–4. Matfors, S.
- Fries, E. 1838. *Epicrisis Systematis Mycologici*. Uppsala. (Reprint 1989.)
- Jeppesen, Th.S. & Frøslev, T.G. 1999. Gule knoldslørhatte i Danmark. *Svampe* 40: 13–27.
- Knudsen, H. & Vesterholt, J. 2008. *Funga Nordica*. Nordsvamp, København.
- Kühner, R. & Romagnesi, H. 1953. *Flore Analytique des Champignons Supérieurs*. Masson, Parijs.
- Lange, J. 1940. *Flora Agaricina Danica*.
- Moser, M.M. 1960. Die Gattung *Phlegmacium*. (Reprint 1979, J. Cramer, Vaduz.)
- Moser, M.M. 1983. Die Röhrlinge und Blätterpilze. *Kleine Kryptogamenflora*, Bd. IIb/2. G. Fischer Verlag, Stuttgart.

Foto's en figuren door de auteur.

